

Katarzyna Winkler

Motyw ptaka w biblijnym fragmencie "Golgoty" Czyngiza Ajmatowa

Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze 17, 124-130

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Motyw ptaka w biblijnym fragmencie *Golgoty* Czingiza Ajtmatowa

Katarzyna Winkler

Jeden z rozdziałów *Golgoty* Czingiza Ajtmatowa jest artystyczną wizją wydarzenia biblijnego, które należy do najbardziej intrygujących i pobudzających do rozważań — rozmowy namiestnika rzymskiego Judei, prokuratora Poncjusza Piłata z Jezusem z Nazaretu, oskarżonym o podburzanie przeciwko władzy cesarskiej.

Centralną postacią wielu literackich egzemplifikacji tego motywu jest Piłat. Motywację podejmowania znanego tematu stanowi zainteresowanie twórców pobudkami postępowania prokuratora i próba odpowiedzi na najistotniejsze ludzkie pytania. Temat ten odnajdujemy u Bułhakowa w *Mistrzu i Małgorzacie* i u Dombrowskiego w *Wydziale spraw zbędnych*. Utwór Ajtmatowa jest więc kolejną próbą skonstruowania sytuacji, w której następuje konfrontacja dwóch różnych systemów reprezentowanych przez Piłata i Jezusa. W interpretacji Ajtmatowa rozważania prokuratora i podsądnego koncentrują się wokół problemów władzy i śmierci.

My zajmiemy się fragmentem z punktu widzenia jednego elementu, który z pozoru może wydawać się ubocznym. Spróbujemy zbadać znaczenie i rolę motywu ptaka, pojawiającego się we fragmencie trzykrotnie. Krążący nad pałacowymi tarasami ptak, cichy świadek rozmowy Piłata z Jezusem, nie jest tylko jednym z wielu elementów przyrody, które stanowią zaledwie tło mało istotne dla wydarzeń. Przeciwnie, okazuje się podstawowym dla całego fragmentu elementem. Spróbujemy znaleźć wyznaczniki tej szczególnej ważności motywu ptaka.

Na początek zwróćmy uwagę, że w każdej scenie, w której występuje ten motyw, ptak jest interpretowany przez Piłata i z punktu widzenia tej postaci będziemy oceniać jego rolę. Równie istotna jest nazwa ptaka — orzeł lub sęp. W każdej z trzech sytuacji pojawia się nieścisle określenie, oznaczające istnienie dwóch równorzędnych możliwości nazwania ptaka i jednocześnie odzwierciedlające wątpliwości, co do wyboru jednej z nich. Występująca w oryginale

nazwa коршун z racji swej wieloznaczności również podkreśla problematyczność określenia ptaka i wywołuje u czytelnika różne asocjacje. Prawdopodobnie nazwa коршун jest użyta w jej przenośnym znaczeniu — sęp. Postarajmy się określić cel wprowadzenia podwójnej nazwy.

Kolejne sceny zdają się przemawiać za przyjęciem to pierwszej, to drugiej możliwości. Przyjrzyjmy się dokładniej pierwszej scenie, rozpoczynającej rozmowę między Piłatem i Jezusem. Krótkie, przypadkowe spojrzenie podsądnego ku górze zwraca uwagę prokuratora na krążącego ptaka. Można przypuścić, że Piłat interpretuje je jako wyraz tęsknoty za wolnością, gdyż komentuje zachowanie Jezusa w następujący sposób: „То твоя смерть кружит!”¹ W tej scenie Piłat odczytuje obecność ptaka jako wyrocznie zapowiadającą bliską śmierć Jezusa. Biorąc pod uwagę sytuację podsądnego taka interpretacja wydaje się uzasadniona. Mamy więc pierwsze znaczenie: ptak to śmierć czy zapowiedź śmierci. Interesująca jest w tym kontekście nazwa ptaka. Przedstawiona sytuacja każe utożsamiać ptaka z sępem. W świetle bardzo jednoznacznej Piłatowej interpretacji powinniśmy uznać za uzasadnione użycie nazwy sęp. Jak jednak już wspomnieliśmy, stosowana jest również druga nazwa. Zwróćmy więc uwagę na scenę, w której ptak pojawia się po raz drugi. Dzieje się to w chwili, gdy Piłat pozostaje sam, oddaliwszy się na parę minut. Teraz, kiedy namiestnik marzy o władzy, oddalając wspomnienie o podsądnym i wyroku, skojarzenia są zgoła inne, niż za pierwszym razem. Uwagę Piłata pochłania myśl o tym, że ptak jest nieosiągalny, nie podlega niczyjej władzy, zachowuje obojętność wobec spraw ziemskich i samego namiestnika. Myśl o tym, że jest coś, nad czym Piłat nie panuje, obraża jego uczucia, jest mu nieprzyjemna, wywołuje zawiść. Szybujący władczo ptak, utożsamiany teraz z orłem, wywołuje również podziw. Ptak symbolizuje nieograniczoną władzę, o jakiej Piłat marzy. W scenie drugiej ptak nabiera więc innego znaczenia — jest symbolem władzy. Tym razem Piłat zdecydowanie uważa ptaka za orła. Świadczą o tym następujące słowa:

Не случайно, видимо, императорское величие символизирует орел — голова с мощным клювом, хищный глаз, прочные, как железо, крылья. Таким и должен быть император! В выси — на виду и не доступен никому... И с той высоты править миром — и никакого равенства ни в чем и ни с кем...²

Porównajmy teraz obie sceny: jeśli w pierwszej ptak, który wydaje się sępem, oznacza śmierć, to w drugiej orzeł symbolizuje władzę. To rozróżnienie wskazuje na nieprzypadkowe wprowadzenie dwóch nazw ptaka. Jest świadomym chwytem podkreślającym, iż w zależności od sytuacji, w jakiej znajduje się Piłat, ptak nabiera odpowiedniego znaczenia — kojarzy się to ze

¹ Ч. Айтматов: *Плаха*. В: *idem: Бурашый полустанок. Плаха*. Москва 1989, s. 419.

² *Ibidem*, s. 428.

śmiercią, to z władzą. Ujęcie to odzwierciedla sposób myślenia prokuratora, który uważa, że skazańca może interesować tylko śmierć, władza zaś to sfera jego własnych marzeń i planów.

Mówiąc o szczególnym znaczeniu podwójnej nazwy ptaka, możemy przyjąć, że odgrywa on rolę symbolu, odczytywanego w dwojaki sposób. Stąd wniosek, że motyw ptaka wypełnia w omawianym fragmencie funkcję symboliczną. Zwróćmy też uwagę na jego charakterystyczne rozmieszczenie. Motyw rozpoczyna rozmowę, następnie wprowadza nowy element — symbol — w jedynym momencie, który stanowi przerwę w dyskusji Piłata i Jezusa, wreszcie kończy omawiany fragment, podsumowując go. Kilkakrotne pojawienie się i szczególne rozmieszczenie motywu świadczy o jego roli jako wyznacznika pewnych ram i najważniejszych momentów dla ideowej wymowy fragmentu. Wprowadzone symbole wskazują na jeszcze jedną funkcję motywu ptaka — podkreślenie głównego przedmiotu dyskusji Piłata i Jezusa, jakim jest problem władzy i śmierci. Skoro więc motyw ten wyznacza tematyczny krąg w roznowie, zajmijmy się najważniejszymi jej momentami.

Literackie zobrazowanie sceny rozmowy Piłata z Jezusem stanowi doskonałą możliwość podjęcia rozważań o problemach uniwersalnych i próby rozpatrzenia ich z różnych punktów widzenia. Autor *Golgoty* w jej biblijnym fragmencie podejmuje przede wszystkim temat władzy. Stworzenie sytuacji rozmowy Piłata z Jezusem jest więc okazją do refleksji o podejmowaniu władzy i istocie rządów. Sądy rozmówców, którzy reprezentują odrębne systemy wartości, odzwierciedlają odmienne tendencje w sposobie myślenia o władzy. W celu wprowadzenia tematu przedstawiona przez narratora postać Piłata odznacza się cechą, tu szczególnie wyeksponowaną, jaką jest żądza władzy. Ciekawość prokuratora, chcącego poznać zamysły Jezusa i ich ewentualne konsekwencje dla świata, jest motywacją podjęcia dyskusji.

Stosunek Piłata do podsądnego jest dwojaki. Z jednej strony prokurator manifestuje swą nieprzychylność, wręcz wrogość, z drugiej — stara się ukryć podziw dla odwagi Jezusa w głoszeniu idei. Nienawiść podyktowana jest uczuciem zawiści, które wyraża się w oburzeniu faktem, iż nieznanymi włóczęgami snuje marzenia bliskie Piłatowi; w dodatku ośmiela się wygłaszać je otwarcie. Siła i przekonanie, z jakimi Jezus dąży do celu, wzbudzają z kolei podziw. Świadczą o tym następujące słowa:

С виду такой кроткий, а какая в нем сила!³

С виду вон какой избитый, а что в нем таится — ведь вон что затеял, только великому уму такой план под силу. Кто бы мог это в нем предположить!⁴

³ Ibidem, s. 443.

⁴ Ibidem, s. 427.

И однако, что же это за человек такой? При всей безнадежности своего положения ведет себя так, будто не он терпит поражение, а те, кто его осуждают...⁵

Zwróćmy uwagę, że podobne, przeciwstawne uczucia wywołuje u Piłata ptak utożsamiany z orłem. Możemy przypuścić, że ten ptak, symbolizujący później w tradycji chrześcijańskiej Jezusa Chrystusa⁶, został wprowadzony w omawianym fragmencie nie tylko jako symbol najwyższej władzy, ale też symbol samego Jezusa. W ten sposób oba znaczenia stapiają się w jedno. Taką interpretację potwierdza opowiedziana przez Jezusa prokuratorowi nocna wizja i porównanie Jezusa do samotnego, szybującego pyłku na niebie, dostrzegającego ogrom ludzkich nieszczęść spowodowanych walką o władzę. Ptak utożsamiany z orłem może więc być odczytywany jako symbol zarówno abstrakcyjnej władzy, jak i samego Jezusa. Przypomnijmy tu, że identyfikacja Jezusa z orłem jest dokonywana już nie przez Piłata, lecz przez czytelnika, w którego świadomości, kształtowanej przez tradycję chrześcijańską, orzeł funkcjonuje jako symbol Jezusa.

Zetknięcie przedstawicieli dwóch różnych systemów, głoszących wykluczające się argumenty powoduje, że niemożliwe jest porozumienie między nimi. Brak tutaj wspólnej płaszczyzny dla rozmówców, Jezus przemawia bowiem nie tylko jako człowiek, ale i Bóg, którego idea Królestwa Sprawiedliwości i równości na ziemi musi wydawać się Piłatowi całkowicie obca. Prokurator tłumaczy słowa Jezusa w ziemski, właściwy człowiekowi sposób. Nie jest w stanie pokonać dystansu, jaki dzieli go od niedoścignionej myśli Jezusa. Omawiana druga scena, w której Piłat snuje rozważania o orle — znaku władzy, ma symboliczne znaczenie, gdyż odzwierciedla istotną dla wymowy całego fragmentu zależność Piłata od Jezusa, identyfikowanego przez czytelnika z orłem.

Refleksje Piłata i Jezusa mają charakter uogólniający, nabierają wymiaru ponadczasowego. Ludzkie dążenie do podporządkowywania sobie innych jest powszechne. Mówi o tym Jezus: „Ты не исключение, наместник римский, чуть не каждый жаждет властвовать хотя бы над одним себе подобным.”⁷ Jezus jednak traktuje to dążenie jako nieszczęście, które zniszczy rodzaj ludzki, podczas gdy Piłat upatruje w nim mechanizmu działającego zawsze, gdyż ludzie tak właśnie pojmują sens istnienia. Prokurator odrzuca argument Jezusa o działaniu innej wielkiej siły — dobroci, zdolnej zmienić ludzi, i twierdzi, że nic nie jest w stanie dokonać tej zmiany. Jezus, pojmujący władzę jako tę, która pochodzi od Boga i powinna być sprawowana w imię Boże — jest traktowany przez Piłata jak człowiek niebezpieczny dla państwa i dla samego prokuratora. Prawdziwość słów Jezusa, ich siła i stanowczość

⁵ Ibidem, s. 428.

⁶ Patrz: D. Forstner: *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Warszawa 1990, s. 240.

⁷ Ч. Айтматов: *Плахы...*, s. 438.

wywołują niepokój, gdyż przypominają o istnieniu rzeczy nie podlegających ocenie Pilata. Oto przykłady. Na słowa Pilata o krążącej nad Jezusem śmierci pada cicha, skierowana jakby do siebie odpowiedź skazańca: „Она над всеми нами кружит.”⁸ W innej sytuacji Jezus zaprzecza słowom prokuratora, który jest przekonany, że śmierć zniweczy plany podsądnego: „Ты ошибаешься, правитель высокий, смерть бессильна перед духом.”⁹ Te słowa stanowią szczególnie dopełnienie wypowiedzianej wcześniej myśli o śmierci jako jedynej drodze ku wybawieniu. Spotęgowane obawy Pilata każą mu wreszcie wydać wyrok śmierci, który położy kres działalności Jezusa.

Drugi istotny temat to problem śmierci. Poruszenie tego tematu jest umotywowane sytuacją, w jakiej znajduje się podsądny — oczekuje on na zatwierdzenie wyroku. Pilata interesuje postawa Jezusa wobec śmierci. Chociaż podsądny otwarcie przyznaje, że boi się bliskiej kaźni, jego postawa, zdolność do prowadzenia dyskusji, zaprzecza temu. I tutaj, tak jak w rozmowie o władzy, padają słowa, których Pilat nie może pojąć, ponieważ w żaden racjonalny sposób nie da się ich wytłumaczyć. Po raz kolejny więc zauważamy, że porozumienie między Pilatem i Jezusem jest niemożliwe.

W celu ostatecznego ustalenia znaczenia i roli motywu ptaka w omawianym fragmencie, dokonajmy analizy ostatniej sceny, w której on się pojawia.

Po raz trzeci ptak zwraca uwagę Pilata w chwili, gdy skazaniec jest odprowadzany na Golgotę — miejsce kaźni. Prokurator spełnił swój obowiązek i sprawa Jezusa z Nazaretu jest zakończona. Pilat pozostaje jednak pod wrażeniem, jakie wywarła na nim osobowość podsądnego. Zamiast satysfakcji odczuwa zdumienie i przestach. Te uczucia wywołuje fakt, że ptak krążący od rana nad pałacem odlatuje za skazańcem. Jego zachowanie prokurator odczytuje jako świadome oczekiwanie na skazańca i znaczące, choć niezrozumiałe, odejście za nim. Funkcjonująca w odniesieniu do skazańca interpretacja ptaka jako wyroczni śmierci uzyskuje w tej scenie potwierdzenie. Obawy Pilata wywołuje zapewne to, że ten sam ptak w innej sytuacji oznaczał dla niego nieograniczoną i nieosiągalną władzę. Połączenie obu znaczeń ptaka w odniesieniu do skazańca jest według prokuratora niemożliwe. Odlot za Jezusem ptaka-sępa, symbolizującego śmierć, wydaje się naturalny, ale Pilat nie może zapomnieć o innym skojarzeniu, o swym podziwie dla orła — znaku władzy. Niewytłumaczalność zachowania ptaka i istnienie wykluczających się wyroczni — śmierci i władzy stanowiących jedno — powoduje, że Pilat zadaje pytanie „Что бы это значило?”¹⁰ To pytanie odzwierciedla sprzeczne uczucia i myśli, których Pilat nie jest w stanie pojąć. Możemy przypuścić, że w tym momencie skumulowały się wszystkie niejasne przeczucia i wątpliwości, jakie prokurator starał się w sobie zagłuszyć. One również są przyczyną strachu.

⁸ Ibidem, s. 419.

⁹ Ibidem, s. 423.

¹⁰ Ibidem, s. 444.

Narrator pokazuje Piłata ciągle dokonującego wyboru, gdyż każda odpowiedź Jezusa na zadane pytanie daje szansę poznania oraz przyjęcia nowego systemu wartości i sposobu myślenia. Piłat nie skorzystał jednak z tej możliwości. Ostatnia scena również jest dla niego próbą. Prokurator już nie wyraża kategorię sądów, lecz zostaje pobudzony do zadawania sobie pytań. Wątpliwości Piłata odzwierciedla zmiana kolejności nazw ptaka dokonana w trzeciej scenie. W odróżnieniu od sceny pierwszej, sugerującej przyjęcie nazwy sęp, ta scena wskazuje, że powinniśmy przyjąć nazwę orzeł, co oznaczałoby, że ptak lecący za skazańcem jest dla Piłata nie tylko wyrocznią śmierci, ale przede wszystkim wyrocznią władzy.

Niezrozumiały dla Piłata odlot ptaka i jego szczególne znaczenie są oczywiste dla czytelnika. Omawiana scena stanowi dopełnienie dwóch pierwszych, podsumowuje je i przez to nadaje szczególną wymowę całemu fragmentowi. W połączeniu symboli władzy i śmierci znajdujemy wyraz odrzuconych przez Piłata słów Jezusa o jedynej drodze wiodącej ku wybawieniu, jaką jest śmierć. W chrześcijańskiej tradycji możliwe jest również odczytanie ptaka-orla jako symbolu samego Jezusa — władcy wszechzeczy.

Analiza wykazała zatem, że motyw ptaka w biblijnym rozdziale *Golgoty* jest wieloznaczny, pełni kilka funkcji. Podstawową jest funkcja symboliczna, istotna dla wymowy ideowej. Przez symbole władzy i śmierci motyw podkreśla najistotniejsze w dyskusji problemy, wyznacza więc krąg tematyczny fragmentu. Motyw ten pełni również, sygnalizowaną przez nas wcześniej, funkcję wyznacznika pewnych ram w strukturze fragmentu. Przypomnijmy też, że funkcje motywu są determinowane występującą w tekście podwójną nazwą ptaka, wprowadzoną przez autora — jak można przypuszczać — świadomie i celowo. Wspomniane funkcje świadczą o ważnej roli motywu dla całego fragmentu; są potwierdzeniem postawionej na początku hipotezy o nieprzypadkowym wprowadzeniu ptaka jako elementu znaczącego dla treści i wymowy ideowej. Możemy stwierdzić, że jest on kluczem do zrozumienia stworzonej przez Ajtmatowa wizji rozmowy, w której ścierają się dwa przeciwstawne systemy — antyczny, którego przedstawicielem jest Poncjusz Piłat i nowy, chrześcijański, reprezentowany przez Jezusa. Oba posiadają własne hierarchie wartości, odznaczają się odrębnymi modelami pojmowania świata, odnajdywania miejsca w nim, urzeczywistniania marzeń. Dyskusja Piłata z Jezusem jest więc konfrontacją różnych kultur. Podczas ich rozmowy padają odpowiedzi na dręczące ludzi pytania o sens życia, jego przeznaczenie.

W omawianym fragmencie najistotniejszy był podjęty przez Ajtmatowa problem władzy. Znajdujemy tu echo biblijnych słów Jezusa skierowanych do Piłata: „Nie miałbyś żadnej władzy nade Mną, gdyby ci jej nie dano z góry.” (J 19, 11). Nowa idea władzy, którą przynosi Jezus, jest ideą rządów sprawowanych w imieniu Boga i dla Boga, zakładającą, że władza to służba

ludziom, a nie narzędzie podporządkowywania ich sobie dla własnych celów i ambicji, jak twierdził Piłat — przedstawiciel formacji antycznej.

Pytanie o to, czym jest władza, co stanowi istotę jej sprawowania, jest częstką znacznie ogólniejszego pytania o sens istnienia człowieka. Reprezentanci dwóch odmiennych kultur udzielają różnych odpowiedzi. Piłat upatruje sensu życia w rządzeniu, jest przekonany, że dążenie człowieka do władzy jest naturalne i niezmienne. Jezusowa idea przeciwstawiania się żądzy władzy dobrocią wydaje mu się utopią i dlatego nie jest on w stanie przyjąć nowego sposobu myślenia. Jak zauważamy, w biblijnym fragmencie *Golgoty* problem władzy rozważany przez pryzmat motywu ptaka to główne, choć nie jedyne zagadnienie. Ajtmatow ujął je w kontekście uniwersalnego pytania o to, czym jest prawda i życie.

Катажина Винклер

МОТИВ ПТИЦЫ В БИБЛЕЙСКОМ ФРАГМЕНТЕ *ПЛАХИ* ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Резюме

Статья посвящена библейской главе *Плахи*, которая является изображением разговора Понтия Пилата с Иисусом. Этот фрагмент анализируется через призму мотива птицы.

Автор ставит тезис, что мотив в силу функций, которые выполняет (символическая, тематическая, структурная функций), является элементом многозначительным и важным для рассматриваемых представителями разных культур — античной и христианской — проблем власти и смерти, а также для идейного смысла фрагмента.

Katarzyna Winkler

THE BIRD MOTIF IN THE BIBLICAL FRAGMENT OF THE NOVEL *ПЛАХА* BY CHINGIS АЙТМАТОВ

Summary

The biblical chapter in the novel *Плаха*, which is a vision of a conversation between Pontius Pilate and Jesus, is analysed from the point of view of the bird motif. The present author puts forward the hypothesis that by virtue of the functions fulfilled (symbolical, thematic, structural) this motif is an important and meaningful element in considering the problem of power and death and for the ideological impact of this fragment as considered by representatives of different cultures — antique and Christian.